

AHMET YAŞAR OCAK • Türkler, Türkiye ve İslâm

İletişim Yayınları 549 • Araştırma İnceleme Dizisi 88

ISBN-13: 178-975-470-732-8

© 1999 İletişim Yayıncılık A.Ş. / 1. BASIM

1-15. Baskı 1999-2018, İstanbul

16. Baskı 2019, İstanbul

DIZI KAPAK TASARIMI Ümit Kıvanç

KAPAK Suat Aysu

KAPAK RESMİ Osman Hamdi Bey, “Kur’an Tilâveti”, tarihsiz

UYGULAMA Hüsnü Abbas

DÜZELTİ Sait Kızılırmak

DİZİN M. Cemalettin Yılmaz

BASKI Ayhan Matbaası · SERTİFİKA NO. 22749

Mahmutbey Mahallesi, 2622 Sokak, No: 6/31 Bağcılar 34218 İstanbul

Tel: 212.445 32 38 • Faks: 212.445 05 63

CİLT Güven Mücellit · SERTİFİKA NO. 11935

Mahmutbey Mahallesi, Deve Kaldırım Caddesi, Gelincik Sokak,

Güven İş Merkezi, No: 6, Bağcılar, İstanbul, Tel: 212.445 00 04

İletişim Yayınları · SERTİFİKA NO. 10721

Binbirdirek Meydanı Sokak, İletişim Han 3, Fatih 34122 İstanbul

Tel: 212.516 22 60-61-62 • Faks: 212.516 12 58

e-mail: iletisim@iletisim.com.tr • web: www.iletisim.com.tr

AHMET YAŞAR OCAK

Türkler, Türkiye ve İslâm

Yaklaşım, Yöntem ve
Yorum Denemeleri

AHMET YAŞAR OCAK lisans eğitimini İstanbul Üniversitesi Tarih Bölümü'nde tamamladıktan sonra Hacettepe Üniversitesi Tarih Bölümü'nde yüksek lisans ve Strasbourg Üniversitesi Türkoloji Bölümü'nde doktora yaptı. Halen Hacettepe Üniversitesi Tarih Bölümü'nde öğretim üyesi olan Ocak, özellikle heterodoks İslâm'a dair çalışmaları ile tanınıyor. Ocak'ın 1980'den bu yana yayımlanan eserlerinin arasında *Babailer İsyanı*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1980; *Veysel Karani ve Üveysilik*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1982; *İslam Türk İnançlarında Hızır Yahut Hızır-Ilyas Kültü*, TKAE. Yayınları, Ankara, 1985 (1990, 1999); *Elvan Çelebi, Menâkıbu'l-Kudsiyye fi Menâsibi'l-Ünsiyye: Baba İlyas-ı Horasânî ve Sûlalesinin Menka-bevi Tarihi*, I.Ü. Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1985 (1995); *Türk Folklorunda Kesikbaş Kültü*, TKAE. Yayınları, Ankara, 1989; *Osmanlı İmparatorluğu'nda Marjinal Sufilik: Kalenderiler*, TTK. Yayınları, Ankara, 1992 (1999); *Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mühlidler Yahut Dairenin Dışına Çıkanlar (15.-17. Yüzyıllar)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1998; *Türkler, Türkiye ve İslâm* (İletişim Yayınları, 1999); *Alevî ve Bektaşî İnançlarının İslam Öncesi Temelleri*, İletişim Yayınları, 2000; *Sarı Saltık: Popüler İslam'ın Balkanlar'daki Destânî Öncüsü*, TTK. Yayınları, Ankara, 2003; *İslam İnançlarında Hz. Ali*, TTK. Yayınları, Ankara, 2005; *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf ve Sufiler*, TTK. Yayınları, Ankara, 2005; *Türk Sufiliğine Bakışlar*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008; *Türkiye Sosyal Tarihinde İslamın Macerası*, Timaş Yayınları, 2010; *Yeniçağlar Anadolu'sunda İslam'ın Ayak İzleri*, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2001; *Ortaçağlar Anadolu'sunda İslam'ın Ayak İzleri*, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2011; *Osmanlı Sufiliğine Bakışlar*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2011; *Evlîya Menâkıbnâmeleri*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2016.

İÇİNDEKİLER

Sunuş.....	7
Tarih Boyunca Türkler ve Dinler (Problematik bir yaklaşım).....	13
Tarihsel Süreç İçinde Türklerin İslâm Yorumu (Tarih Boyunca Türkler ve İslâm Problemine Genel Bir Bakış Denemesi).....	23
II. Abdülhamit Dönemi İslâmcılığının Tarihî Arka Planı: Klasik Dönem Osmanlı İslâmı'na Genel Bir Bakış Denemesi.....	77
Günümüz Türkiyesi'nde İslâmî Düşüncenin Bir Tahlil Denemesi ve Tarih Perspektifi.....	97
Cumhuriyet Dönemi Türkiyesi'nde Devlet ve İslâm.....	113
Değişen Dünyada İslâm'ın Batı'ya Dönük Yüzü: Günümüz Türkiye Müslümanlığına Genel Bir Bakış.....	129
Türkiye'de Siyasi ve Toplumsal Uzlaşma Problemi ve İdeolojik Çatışmanın Merkezindeki İslâm.....	141

“Türk Müslümanlığı” Tartışmaları, Resmî İdeoloji, Alevilik, Sosyolojik ve Tarihsel Gerçek.....	157
İslâm, Tasavvuf ve Tarikatlar: Sosyal Tarih Perspektifinden Bir Bakış.....	167
Küreselleşme Karşısında İslâm yahut İslâm’ı Bugüne ve Geleceğe Taşımak.....	185
Dizin.....	201

Sunuş

Tanzimat'tan ve özellikle cumhuriyetin ilanından bu günlere kadar Türkiye'nin siyasi, hukuki, toplumsal ve kültürel alanlarında İslâm'ın rolü meselesi, hep ateşli tartışmaların, hatta çatışmaların konusu olagelmiş ve olmaya devam etmektedir. Uzun bir tarihsel süreç içerisinde Türk toplumlarının çoğunluğunun ve bu arada Türkiye toplumunun toplumsal ve kültürel hayatında en temel rollerden birini oynamış olması bakımından İslâm'ın yerinin tartışılmaz olduğuna şüphe yoktur. Bunu söylemiş olmak bir inancı değil, tarihsel ve sosyolojik bir gerçeği dile getirmektir.

Türkiye tarihinde Batılılaşma –veya elit kesimlerin diliyle “çağdaşlaşma”– hareketleriyle beraber, İslâm'ın devlet ve yönetici elit kesiminde bir problem haline gelmeye başladığı bilinmeyen bir şey değildir. Nitekim bugün de çoğu kimsenin kafasında yine problem olmaya devam etmektedir. Bir toplumun, bir milletin ve ülkenin bin yıldan fazla zamandır temel bir gerçeği olan İslâm neden bir problem haline gelmiştir? Türkiye'de bugün devlet ve siyaset çevreleri başta olmak üzere, aydınları, medyası, üniversiteleri ile, İ-

lâm söz konusu olduğunda neden tartışmalar ateşlenmekte, karşılıklı ithamlar ileri sürülmektedir?

İşte bu mühim bir sorudur ve cevabı da çok kolay değildir. Bu cevabı bugüne kadar her kesim kendi açısından vermeye çalışmıştır, ama görüldüğü gibi tartışmaların sağlıklı bir zemine oturmayı başarabildiği henüz söylenemez. Bu sorunun cevabının anahtarı bizce, Türkiye'nin Batılılaşma sürecinin analizinde gizlidir. Bu meselenin hem Batılılaşmacıları, hem de Batılılaşmaya karşı olanları, yani İslâmcıları ilgilendiren iki yanı vardır ve bu yanlar tarafların ideolojik yapılarıyla ilgilidir. Ne yazık ki Türkiye tarihçiliğinde Batılılaşma sürecinin ideolojik boyutu üzerinde çok fazla durulmamış, bu sürecin siyasal, felsefi, sosyolojik ve psikolojik analizleri henüz tam olarak yapılamamış, daha ziyade Batılılaşma politikası ve hareketleri ele alınmış, bu da genellikle Batılılaşmacı perspektiften açıklanmaya çalışılmıştır. Batılılaşmaya karşı olanlar da Batılılaşma meselesine dünyanın, İslâm dünyasının ve Türkiye'nin siyasal ve toplumsal gerçeklerini göz önüne alan geniş bir açıdan değil, sadece ve sadece İslâmî inanç açısından yaklaşmışlar, bu sebeple de tepkisel analizler ortaya koymaktan öteye gidememişlerdir. Ama ortada olan bir şey de vardır: Genel tutumları itibariyle Tanzimat'tan beri Batılılaşmacılar –her zaman açıkça söylenmese de– İslâm'ı hep geriliğin, ilkelliğin sorumlusu olarak görmüşler ve Türkiye'yi çağdaştırmak için onu siyasal, hukuki, toplumsal ve hattâ kültürel alanın dışında tutmanın gerekliliğine inanmışlardır, Karşı olanlar ise buna şiddetle karşı koymuşlardır. İşte çatışma da buradan kopmuştur ve tarafların bu tutumları devam ettiği için bu çatışma zaman zaman alevlenerek sürüp gitmektedir.

Türkiye'de cumhuriyetin başından beri söz konusu çatışma aşağı yukarı her alana yansımış, siyaset tarihinde partilerin iki karşıt blok halinde oluşmalarına yol açmış, mesela

bizzat Kemalist ideolojinin partisi olan CHP'nin karşısına bir zamanlar DP'yi, bir zamanlar AP'yi, daha sonra ise İslâmî bir söylemi politikasının bütünüyle temeli yapan MNP'yi, MSP'yi ve arkasından RP'yi, onun peşinden de FP gibi partileri çıkarmıştır. Eğitim hayatında da aynı ikili yapılanmaya sebebiyet vermiş, laik eğitim yapan devlet liselerinin yanına, bir süre sonra halktan gelen yoğun talepler karşısında, hem laik hem de İslâmî eğitimin bir arada verildiği İmam-Hatip Okulları konulmak zorunda kalınmıştır. Neden siyasal arenada MNP, MSP, RP ve FP gibi bir partinin ortaya çıktığını kimsenin sormadığı gibi, neden başlangıçta meslek okulları olarak açılan bu okulların meslek okulları olmaktan çıktığı sorusunu da kimse sormamıştır; onun yerine, bunların cumhuriyet ve devrimler için, laiklik için tehlike oluşturduğu varsayımıyla, bu sorular, “laikliğin elden gitmesi”, “devrimlerden ödün vermek”, “şeriatı, irticai hortlatmak” gibi, ucuz ve basitçi komplo teorileriyle cevaplandırılmıştır.

Oysa, Türkiye’de eğer adı geçen parti gibi İslâmî söyleme dayalı bir parti çıkıyor ve önemli bir rey tabanını arkasına alabiliyorsa, veya İmam-Hatip Okulları belirtilen değişime uğruyorsa, bunun çok mühim bir sosyolojik olgunun, yani yönetici elitin kamusal alanın dışına çıkardığı İslâm’ın, bu alanları tekrar doldurmak üzere halk tarafından tekrar devreye sokulmak istenmesinin sonucu olup olmadığını düşünmek gerekirdi. Devlet yetmiş beş yıldır bu probleme bir türlü sosyolojik, bilimsel açıdan bakamamakta, bu probleme bilimsel olarak yaklaşması gereken akademik çevreler dahi polisiye ve ideolojik açıdan yaklaşmakta ısrarını sürdürmektedir. Sonuçta, halk kesimlerinin İslâmî taleplerine –ister samimi olarak, ister din istismarı şeklinde olsun– olumlu yaklaşan partiler, zaman zaman askeri müdahalelere maruz bırakılarak siyasi hayatın dışına çıkarılmış, İmam-Hatip Okulları da tasfiye edilmiştir.

İşte bütün bu görüntüler Türkiye’de İslâm’ın hâlâ bir problem olmaya devam ettiğini göstermekte ve bu yüzden çeşitli ortamlarda sık sık irtica perspektifli İslâm tartışmaları yapılmaktadır. Bugün Türkiye’de yaşayan herkes, bu tartışmaların uzun zamandır bilimsel yaklaşımların ışığından çok ideolojik çatışmaların çıkardığı toz bulutları altında yapıldığını rahatlıkla görebilir. Sonuçta halkın kafası karışmakta ve ona açık bir ufuk sunulamamaktadır.

* * *

Bu küçük ciltte, daha önce *Türk Sufiliğine Bakışlar* (İletişim 1996) adıyla yayımlanmış yazıların bir anlamda devamı niteliğinde tam on adet yazı yer almaktadır. Bu yazılar, daha önce yayımlanmamış iki makale ile, çeşitli yerlerde yayımlanmış diğer makaleler ve bildiri metinlerinden oluşmaktadır. Bu defakilerin ortak konusu, yukarıda açıklamaya çalıştığımız çerçeve dahilinde Türkiye ve İslâm’dır. Bu yazılarda, başlangıcından günümüze kadar Türk tarihinde İslâm’ın görüntüleniş biçimleri üzerinde durulmakta, Osmanlı ve özellikle cumhuriyet döneminde İslâm’ın konumu, devletin, elit kesimlerin İslâm’a bakışları ele alınmakta, son birkaç yazıda da münhasıran son yıllarda medyada ve kamuoyunda hararetli bir şekilde sürdürülüp götürülen İslâm tartışmaları üzerinde bazı düşünceler, bakış açıları, yorumlar ve eleştiriler dile getirilmektedir. Bunların ciddiyetle tartışılmasında yarar görüyoruz.

Söz konusu makaleler buraya alınırken, gerek biçim, üslup, gerekse muhteva açısından yeniden bir “gözden geçirme” işlemine tâbi tutulmuşlardır. Dolayısıyla ilk yayımlandıkları biçimlerinden biraz farklılaştıklarını söyleyebiliriz. Ama bu farklılaşma, ileri sürdükleri fikirler ve görüşlerin değiştiği anlamına olmayıp, daha çok bir üslup düzeltilmesi olarak anlaşılmalıdır.

Okunduđu zaman görüleceği gibi, bu makalelerin özellikle vurgulamak istedikleri ortak nokta şudur: Yıllardan beri o kadar tartışılmasına rağmen, bir türlü bilimsel bir platforma oturtulmadığı için, cumhuriyetin ilanından şu kadar yıl sonra bile, İslâm tartışmaları hâlâ ideolojik deformasyondan kurtarılamamıştır. Bu sebeple bu tartışmalar Türkiye'ye çok zaman kaybettirmiş ve çeşitli toplumsal kesimler arasında giderek kapanmak yerine, giderek açılan bir mesafe yaratarak, kısaca toplumsal uzlaşmayı zorlaştırıcı bir aşamaya gelmiştir. Bu itibarla bugün bütün kesimlere düşen, artık bu gerçeği görmek, inanç boyutunu kişilerin kendine bırakmakla beraber, İslâm'ın Türkiye'nin siyasal, toplumsal ve kültürel yapısındaki yerinin, her türlü ideolojik bulaşık ve önyargıdan kurtarılarak inanan inanmayan herkesçe doğru teşhis edilip doğru bilinmesini ve kabul edilmesini sağlamaya çalışmaktır. Bu sağlandığı takdirde bu ülkede uzun zamandır sürüp giden devlet ve toplum, elit tabaka ve halk arasındaki sürtüşme noktalarından biri kalacak, Türkiye'nin başını ağrıtan önemli bir problemin çözümüne doğru ciddi bir adım atılmış olacaktır.

AHMET YAŞAR OCAK

Tarih Boyunca Türkler ve Dinler (Problematik bir yaklaşım)*

1. Giriş

İnsanlık tarihiyle eşzamanlı olan din duygusunun, toplumların hayatında çok önemli bir yer işgal ettiği ve kültürün yaratılmasında rol oynayan faktörlerin başında geldiği, Durkheim sosyolojisinin XIX. yüzyılda ileri sürdüğü ve o zamandan beri çoğunlukla kabul gören bir vakiadır. Aynı yüzyılda ünlü Alman düşünürü Karl Marx'ın, ekonominin toplumlarda altyapıyı teşkil eden temel faktör olup, din başta olmak üzere üstyapıyı oluşturan bütün kurumların onun tarafından belirlendiğine dair ünlü teorisine karşılık, XX. yüzyılın başlarında bir başka Alman düşünürü Max Weber, dinin, toplumsal yapının, kültürün ve özellikle ekonominin belirleyicisi olabileceğini gösterdi.¹ Bugün, bu büyük fikir

(*) Bu yazı, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu'nda Ankara'da, 5-9 Eylül 1994 tarihlerinde düzenlenen *Türk Dünyası Tarih Araştırmaları Kongresi*'ne sunulan bildirinin yeniden düzenlenmiş şeklidir.

1 Bkz. Max Weber, *Die Protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus*, 1972 (Türkçe çevirisi: *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu*, çev: Zeynep Aruoba, Hil Yay., İstanbul 1985).

adamlarının düşünce ürünü olan her iki teorinin de aslında aynı gerçeğin birer yanını ifade ettiklerini söyleyebiliriz.

Günümüzün ilerlemiş tarih araştırmaları, toplumsal ve ekonomik yapının dinleri yaratmadığını, ama kitlelerin dini inanç ve telakkilerini geniş ölçüde yönlendirebileceğini gösterdiği gibi, dini inanç ve telakkilerin de kitlelerin toplumsal, ekonomik ve kültürel hayatlarını çok derinden etkileyebileceğini göstermiştir. Biz burada işte böyle bir perspektiften Türk tarihi içinde Türk toplumlarının sosyal ve kültürel yapılarında dinlerin ve özellikle İslâmiyet'in yeri meselesini tarihsel-sosyolojik bir bakış açısıyla gündeme getirmek istiyoruz.

2. Konunun mahiyeti

Türklerin Orta Asya coğrafyasında var oldukları zamanlardan beri, yaşadıkları çeşitli bölgelerde çok değişik dinlere inandıklarını, hattâ zaman ve mekân içinde birtakım faktörlerin etkisiyle sık sık din değiştirdiklerini, bu değişikliklerin onların toplumsal ve kültürel hayatlarında çok önemli izler bıraktığını biliyoruz. Bu izler, bazen öyle etkili ve güçlü oluyordu ki, yeni kabul edilen bir din dahi bunları silmemekte, en azından kendi kalıpları içinde yaşamasına müsaade etmek zorunda kalmaktaydı. Bu çok açık tarihi ve sosyolojik vakıa, İslâm'dan önceki dinlere geçişte de, İslâm'a geçişte de aynen böyle cereyan etmiştir. İşte bu temel vakıanın, çeşitli dinlerin Türkler arasında ne gibi biçimler aldığı konusunun anlaşılmasında mutlaka göz önünde bulundurulması gerekir.

Türk tarihinin nasıl bir sistematik dahilinde ele alınıp incelenmesi ve kavranması sözkonusu olduğu zaman, bu tarihin sosyal ve kültürel boyutunun, bunun içinde de muhtelif dinlerin ve münhasıran aktüel değeri itibarıyla İslâmiyet'in

çok ciddi bir önem arzettiği herhalde hiçbir açıklamaya ihtiyaç bırakmayacak kadar ortadadır. Bu çerçevede ele alındığı zaman, *Türkler ve dinler* konusunun önümüze koyduğu pek çok problemle karşı karşıya bulunduğumuzu görürüz.

Bu problemlerin, bize göre başlıca üç ana boyutu vardır:

A- *Tarih boyutu*, yani Türkler arasında mevcut olmuş olan çeşitli dinlerin onlar arasına nasıl girdiği, yayıldığı ve sonraki yüzyıllarda aldığı biçim ve görünümler,

B- *Kültürel etki boyutu*, yani bu çeşitli dinlerin onları kabul eden muhtelif Türk topluluklarının sosyal, ekonomik ve kültürel yapıları, hayatları üzerinde tarihsel süreç içinde bıraktığı izler ve bu yapılarda meydana getirdiği değişimler.

C- *Aktüel boyutu*, yani bu dinlerin ve etkilerinin kendilerine mensup Türk toplumlarında halihazırdaki durumları, geçirdikleri değişimler vs.

A- Tarih boyutunun ihtiva ettiği problemler üç ana grupta toplanabilir:

1) *En eski ve orijinal din meselesi grubu*: Türklerin tarihçe malûm olan en eski dinleri hangisi veya hangileridir? Kendilerine has orijinal bir dinleri olmuş mudur? Oldu ise bu hangisidir? Türklerin orijinal dinleri, yakın zamanlara kadar sanıldığı gibi Şamanizm midir? Yoksa yine yakın zamanlarda iddia edildiği gibi tek Tanrılı bir din (Gök Tanrı dini?), yahut başka inançlar var mıdır?

2) *Türkler arasında yayılan dinler meselesi grubu*: Çeşitli Türk zümreleri arasına dışarıdan giren dinler hangileridir? Başka bir deyişle, bu zümrelerin değişik mekân ve zamanlarda sonradan kabul ettikleri dinler hangileridir? Bunların Türk zümreleri içinde yayılış ve benimseniş yolları, dereceleri nelerdir? Türkler arasında hangi biçimleri almışlar, ne gibi değişimlere uğramışlardır?

3) *Türkler ve İslâmiyet meselesi grubu*: Gerek yaklaşık bin yıllık bir geçmiş, gerekse günümüz itibarıyla hem Türkiye

hem de Türkiye dışı Türk toplumlarının en önemli meselelerinden olması bakımından bizce en fazla üzerinde durulması ve tartışılması icap eden problemler grubu, bu gruptur. Türkler İslâmiyet'le hangi şartlarda ve nasıl karşılaşmışlardır? Onu tanıma imkânları nasıl gerçekleşmiş, İslâmiyet'e geçiş süreci nasıl başlamış ve ne gibi görünüşler altında cereyan etmiştir? İslâmiyet hangi vasıtaları kullanarak yayılabilmiş ve hepsinden önemlisi, çeşitli Türk zümrelerinin sosyo-ekonomik ve kültürel ortamlarında ne gibi biçim ve yapılar kazanmıştır? Tarihsel süreç içinde oluşan bir *Türk Müslümanlığı* vakiasından bahsedilebilir mi? Edilebilirse bu Türk Müslümanlığının genel karakteristikleri nelerdir? Bu Türk Müslümanlığı bir halk dini olarak vasıflandırılabilir mi? İslâm'ın Türkler arasında aldığı biçimler nelerdir? Bu biçimler tarihsel süreç içinde nasıl, hangi şartlarda ve hangi faktörlerin etkisiyle oluşmuştur? Bu probleme nasıl yaklaşılmalıdır?

B- Kültürel etkiler boyutuyla ilgili problemleri ise şu kategorilere ayırabiliriz:

- 1) Dinlerin ve özellikle İslâmiyet'in, geçmişten bugüne Türk devlet, hâkimiyet ve siyaset anlayışındaki etkileri,
- 2) Toplumsal ve hukuki yapıya etkileri,
- 3) Ekonomik hayattaki etkileri,
- 4) Bilim ve düşünce hayatına etkileri,
- 5) Dil ve edebiyata olan etkileri,
- 6) San'at anlayışına ve faaliyetlerine etkileri,
- 7) Folklor alanına etkileri.

C- Aktüel boyutla ilgili olarak ise, bilhassa Türkler ve İslâmiyet meselesinin aktüel değer arzeden çok önemli problemlerine dikkat çekmek lazımdır, ki bunların başında, –tabii ki diğer İslâm ülkelerindeki gelişmelerle bağlantılı olarak ele alınması gereken– çeşitli sūfî tarikatlar ve İslâmî cereyanlar, bunlara bağlı olarak zümreleşmeler ve cemaatleşmeler

meselesi gelir. Bugün için büyük bir önem arzeden bu mesele, gerek Türkiye dışı, gerekse Türkiye Türkleri için gelecekte de hiç şüphesiz karşımıza çıkacak olan bir meseledir.

3. Durumun tespiti

İşte zikredilen bu tarih, kültürel etki ve aktüel boyutlarıyla ilgili, belirtilen grup ve kategorilerde topladığımız bu problemlerin hemen hemen hiçbirisi, Fuad Köprülü hariç, günümüze kadar Türkiye'deki tarih yazıcılığının hiçbir zaman ana meşguliyet alanlarından biri olmamıştır. Bu böyle olduğu gibi, Batı tarihçiliği de bugüne kadar bunlarla pek ciddi bir biçimde ve doğrudan doğruya meşgul olmuş sayılamaz. Nitekim Batı dillerinde Türklerin dinleri konusuna tahsis edilmiş monografilerin, yalnızca birtakım makalelerden ibaret ve oldukça az sayıda olması, kitap olarak –Şamanizm ve Budizm'e tahsis edilmiş birkaç tanesi istisna edilirse– bugüne kadar yalnızca bir iki eserden ibaret bulunduğu görülür.² Bu mesele üzerinde eski Sovyetlerde yapılan yayınlar ise yine genellikle monografik çalışmalardan ibaret olup bilindiği üzere belli bir ideolojik yaklaşımı sergilemektedirler. Türk tarihçilerinin çoğu, özellikle günümüz araştırmacıları bunları eleştirecek durumda olmadıkları gibi, bunlardan çoğu zaman istifade edecek durumda da değillerdir.³ Bizzat Türki

2 Msl. bkz. Uno Harva, *Les Représentations Religieuses des Peuples Altaïques*, Paris 1955 (Bu eserin Almanca orijinali Helsinki'de 1932'de basılmıştır); Jean-Paul Roux, *La Religion des Turcs et des Mongols*, Payot, Paris 1984, (Türkçesi: *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, bibliyografya ilavesiyle çev: Aykut Kazancıgil, İşaret Yay., İstanbul 1994).

3 İlähiyat fakültelerindeki bazı yeni denemeler istisna edilirse, Dinler Tarihi alanında bugüne kadar pek bir varlık gösterememiş Türkiye tarihçiliğinin, Türkler arasındaki dinlerin tarihi alanına artık çok ciddi bir biçimde girmesi kaçınılmaz hale gelmiştir. Mevcut yetersizliğin, Orta Asya tarihi konusundaki yetersizlikle sıkı bağlantısı olduğu ortadadır. Türkiye tarihçiliği, Osmanlı tarihi alanında ortaya koyduğu oldukça ileri seviyeyi, dünya tarihi şöyle dursun, Türk tarihinin

cumhuriyetlerinde bu alanda ne gibi çalışmaların yapıldığını, bunların bilimsel kalite ve ciddiyetini ise pek fazla bilmiyoruz. Bu da Türk tarihçiliği için apayrı bir meseledir.

Türk dünyası tarih araştırmaları çerçevesinde Türk dinler tarihi sözkonusu olduğunda, gerçekçi bir gözle Türkiye Türk tarihçiliğinin bu açıdan ne durumda bulunduğuna kısa bir göz atmak, yararlı olmaktan öte zorunludur. Burada sorulması icap eden temel soru şu olabilir: Türkiye Türk tarihçiliği bugünkü yapısı ve kapasitesi itibariyle, gerek nitelik, gerekse nicelik bakımından yukarıda sıralanan problemleri yeterince çözebilecek durumda mıdır?

Üzülerek belirtelim ki, bu sorunun cevabı bize göre pek müspet olmayacaktır. Çünkü Türkiye Türk tarihçiliği, bu alanda uzmanlaşmış, iyi yetişmiş bilim adamı ve araştırmacı kadrosundan halen büyük çapta yoksun olduğundan, bunun tabii sonucu olarak gerekli mesaiyi üretebilecek tecrübe ve söz konusu problemleri yeterince tahlil edebilecek donanım ve birikimden halen yoksundur. Gerçekçi olmak icap ederse, bugün Türkiye üniversitelerinde tarih bölümleri bu alandan tamamiyle uzak bir durumda olduklarından, dinler tarihçiliği yalnızca ilâhiyat fakültelerince yürütülmektedir. Buralarda ise, sosyal tarih perspektifi ile ilişkilendirilmiş bir Türk dinler tarihi anlayışıyla yapılmış araştırmaların sayısı şimdilik parmakla sayılacak kadar azdır ve tabii ki yetersizdir. Buralardaki araştırmacılar esas itibariyle genel dinler tarihi ile uğraşmaktadırlar. Türkiyat enstitüleri ise, Fuad Köprülü'nün yerleştirmeye çalıştığı, asıl izlenmesi gereken yolu çoktan bırakmış olup, yalnızca folklor, dil ve edebiyat araştırma kurumları veya sadece aktüel problemlere yönelik uluslararası ilişkiler enstitüleri gibi çalışmaktadırlar. Bu kısa ve kaba tespit gösteriyor ki, Türk akademik çevrelerinde,

diğer alanlarında da gösterememiştir. Kaldı ki, Osmanlı tarihinin altyapısı demek olan Selçuklu tarihçiliği bile bugün neredeyse ortadan kalkmış gibidir.

Türkler ve dinler konusu gibi çok ciddi ve önemli bir meseleyi dünya standartlarına uygun bir kalitede araştırabilecek ve yüksek bilimsel nitelikli eserler ortaya koyabilecek hiçbir altyapı ve kurumlaşma yoktur. Türkiye'nin en köklü –teorik olarak üniversite dışı, ama bütün mensupları üniversitelerde çalışan– tarih araştırma kurumu olan Türk Tarih Kurumu bünyesinde de böyle bir birim henüz yoktur; lüzumuna inanıldığını gösteren bir belirti de ortalarda görülmemektedir.

4. Teklifler

Bizim ilk teklifimiz, Türk tarihinde dinler vakasını nasıl bir yaklaşımla ele almak gerektiği konusunda olacaktır. Kanatımızca Türk dinler tarihi, bugüne kadar Türkiye'de yapıldığı gibi, o dinleri kabul edip yaşatan sosyal tabanla ilgili analizlere yer vermeden, kısaca sosyal yapıdan soyutlanmış bir biçimde, yalnızca inançlar ve ritüeller temelinde değil, kesinlikle sosyal yapı temelinde, onunla sıkı sıkıya bağlantılı olarak ele alınmalıdır. Bu, hem Türklerin İslâm öncesi dinleri, hem de İslâm için söz konusu olmalıdır. Aksi halde Türk toplumlarının sosyal yapıları ile bağlantısı kurulamayan bir dinler tarihinin fazla işe yaramayacağı ve Türk toplumlarının tarihsel süreç içindeki gelişim ve değişimlerini açıklamaya yardımcı olamayacağı muhakkaktır. Dolayısıyla Türkiye'de dinler tarihi araştırmacılarının bu perspektifi daime en yakın yardımcıları olarak görmeleri kaçınılmazdır.

İkinci olarak, Türkiye'deki ideolojik kamplaşmalar sebebiyle Türk dinler tarihi konusunda bugüne kadar üretilmiş ve maalesef çeşitli kesimlerde, hattâ bilim çevrelerinde dahi yerleşmiş yanlış tezlerin bir an önce tashihi yoluna gidilmelidir. Bunlar nelerdir?

Bu tezlerin birincisi, Türklerin en eski ve orijinal dinleriyle ilgilidir. Bir defa, Türklerin en eski ve orijinal dinleri-

nin Şamanizm olduğu konusundaki eski tez ile, buna tepki olarak doğan, Türklerin İslâm'ı kabul etmeden önce de tek Tanrılı dine mensup buldukları şeklindeki tezin, yeniden gözden geçirilerek çok ciddi eleştirilerinin yapılması bizce kaçınılmazdır. Çünkü bu tezler bilimsel gerçeklere uymadığı gibi, gerek kamuoyunda, gerekse eğitim çevrelerinde hâlâ gerçek tabanına oturmamış bir yaklaşımın ve yanlış fikirlerin, spekülasyonların üretilmesine yol açan bir bakış açısının yerleşmesine sebep olmuştur. Nitekim bunları ortadan kaldıracılabilmek de epeyce zor olmaktadır. O halde Türklerin en eski dinlerinin ne olduğu meselesini tatminkâr bir şekilde ilmî sonuca bağlamak gerekmektedir.

İkinci yanlış tez ise, Türklerin İslâm'ı kabulü ile ilgili, halen resmîyette olan tezdur. Buna göre Türkler, kalabalık kitleler halinde, topyekûn ve kısa bir zaman içinde, problemsiz olarak bu dini benimsemişlerdir. Çünkü zaten daha önce de tek Tanrı'ya inanmaktaydılar. İslâm'ın yüksek esaslarını hemen kavramışlar, bu sebeple de büyük çapta Sünnî anlayışı tercih etmişlerdir. Sünnîlik dışı cereyanlar ise sonradan bölmek amacıyla Türkler arasına sokulmuş sapık inançlardır.

Bugün bilimsel araştırmalar bu tezleri ciddi bir biçimde sarsacak verileri önümüze koyabilmektedir. Oysa modern Türk tarih araştırmacılığına bakıldığı zaman, Türklerin İslâm'a geçişi gibi, hem Türk, hem de dünya tarihinin çok önemli bu dönüm noktasının, birkaç denemenin dışında hiçbir kapsamlı ve ciddi araştırmaya konu olmaması, çok şaşırtıcı görünüyor. Bu, pratikte de Türkiye'de gerek entelektüel, gerekse popüler çevrelerde İslâm hakkında ne kadar zayıf ve yetersiz bir bilgilenmenin bulunduğunu açık seçik olarak ortaya koyuyor. Türkiye'de İslâm'a karşı çevreler kadar Müslüman çevrelerin de –sınırlı kesimler hariç– bu konuda birbirlerinden fazla farklı olmadıkları görülüyor. Bu demektir ki, Türk tarihçiliği, sonuçları günümüze ula-

şan ve çok çeşitli yönlerden ele alınması gereken bu fevkalade mühim meseleyi hâlâ sathî bilgilerle geçiştirmektedir.

Söz konusu yanlış tezlerin mühim bir kısmı da, işte tam bu noktada, İslâmî dönem Türk tarihinde Türkler arasındaki Sünnilik dışı cereyanlarla alâkalıdır. Nitekim daha yakın zamanlara kadar gerek Türk tarih araştırmacılığında, gerekse eğitiminde kesinlikle bahsi edilmemesi gereken, üstü kapatılması tercih olunan bu konu, 1990'lara doğru ağırlıklı olarak belli sebeplerle Türkiye'nin gündemine girdiğinde, çok çeşitli ve tamamıyla bilim dışı tepkiler ortaya kondu. Ortaya çıkan manzara, –Sünnilik dışı çevreler de dahil– en büyüğünden en küçüğüne bütün siyaset çevreleri başta olmak üzere, Türkiye'de toplumun bütün kesimlerinin bu konuda inanılmaz bir biçimde sağlıklı bir bilgi temelinden neredeyse bütünüyle yoksun bulunduğunu gösteriyordu.

İşte şuraya kadar genel hatlarıyla dile getirmeye çalıştığımız meseleler –unuttuklarımız dahil–, ne kadar ciddi ve çok boyutlu problemlerle karşı karşıya bulunulduğunu, bunların açıklığa kavuşturulması için çok yorucu ve ciddi bir mesai sarfedilmesi lazım geldiğini bir ölçüde de olsa gösterebilmektedir. O halde atılması gereken ilk adım, bu eksikliğin telafisi yönünde olmak durumundadır. Çok zor bir formasyon isteyen bu alana, Türkiye Türk tarihçiliği en kısa zamanda çok ciddi bir biçimde eğilmek zorundadır. Ayrıca, Türk sosyal ve kültürel yapısıyla alâkalı pek çok mesele, bu disiplinin yeterince gelişmiş seviyeye ulaşmasıyla ancak aydınlanabilecektir. Bu sözümüzle, iyi bir dinler tarihi bilgisine sahip olmadan Türk sosyal tarihinin de yeterince anlaşılamayacağını ve aydınlatılamayacağını söylemek istiyoruz. Bu seviye ise Batı'da yapılmış araştırmalar aracılığıyla değil, onlardan da yararlanarak, ama asıl doğrudan doğruya birinci elden kaynaklardan yola çıkarak yerinde yapılan gözlemlerle takviye etmek suretiyle Türk din tarihi-

ni inceleyip ortaya koyabilecek bilim adamlarının yetiştirilmesi ile tutturulabilir. Fikrimizce bu mesainin hemen başlatılması gerekir.

İşin bu noktasında, Türkiye ve Türki cumhuriyetleri olarak üniversitelerin tarih bölümlerine ve Türkiye olarak Türk Tarih Kurumu'na çok büyük sorumluluk düşmektedir. Bizce Türk Tarih Kurumu bu mesainin politikasını, programını ve sistematüğini tespit konusuna yönelerek gerekli organizasyona gitmelidir. Buna paralel olarak da, Türki cumhuriyetlerindeki uzman bilim adamları ile, ilgili akademik kuruluşlarla nasıl bir işbirliğine gidilebileceğinin yollarını aramalıdır. Bizim şahsi teklifimiz, Türk Tarih Kurumu'nun, kendi bünyesinde münhasıran bu mesele ile uğraşacak bir merkez oluşturmasıdır. Bu bir ilk adım olacaktır. Bu merkezin nasıl olacağı, organizasyonu, çalışma biçimi vs. tamamen ayrı bir konudur ve burada sözkonusu edilmeyecektir. Biz böyle bir teklifin pek çok itiraz ile karşılaşacağını biliyoruz. Bunların tartışılması gerektiğine de inanıyoruz.